

S itt az elrendező törvények nem mások, mint a bemutatandó tétel eleve meglevő törvényszerűségei: mit kell tennie, milyen próbákon-eseményeken kell keresztülmennie, milyen problémákkal és hogyan kell találkoznia, hogyan kell viselkednie annak, aki a két szint, illetve a benső két részének egyesítését akarja megvalósítani. A maga közölnivalóját a mű tehát nem egy reális életfolyamatból vett történet ürügyén adja elő, hanem magát a *benső* folyamatot ábrázolja elvileg, a mindennapi életben előfordulható bármiféle folyamat ürügye nélkül — ha a részleteket onnan kölcsönözte is.

Az eredeti misztériumdramák (különösen a moralitások) az embernek a földön való hányattatását mutatták meg az ég és pokol között. Ezek a művek ezt azzal is illusztrálják, hogy a szín egyik része a Paradicsomot jelezte, a másik pedig az Alvilágot; az elsőt szép kerttel, a másodikat általában tátott ördögcsájjal. E műben is erről van szó: az ember hányattatása saját bensejének Mirigyei-Ördögfiái, illetve saját csodafája-csodapalotája között.

E nagyszerű dráma tehát úgy valósítja meg a kétszintes modellt, hogy annak eredetileg vallási elképzelésen alapuló másvilági és evilági szintjét az emberi bensőbe helyezi és a népmesék-mondák eszköztárával jeleníti meg. A kétszintes modell eredetileg a misztériumokban valósult meg. Ez a mű ezt a modellt tágítja-módosítja, méghozzá olyan irányban, amely épp a XX. században lesz nagy drámai lehetőség: a kétszintes modell szerint szerveződő lírai dráma irányába. Úgy gondoljuk, hogy — több okból — ez lenne a magyar irodalom leg-szervezebb drámai modellje.

Bécsy Tamás

### A Margit-legenda — Gárdonyi Géza regényforrása

Ismeretes, hogy történelmi tárgyú műveinek megírásához Gárdonyi széles körű és elmélyült forrástanulmányokat végzett.<sup>1</sup> A történelmi hűséget nagyon fontosnak tartotta: „... Nem írnék le egy évszámot, míg utána nem jártam, igaz-e. Nem indulok egy-egy oklevél adatai, míg a magam szemével nem láttam azt a levéltárban, múzeumban. Nem festek le csata-teret, míg magam is ott nem jártam” — mondta egyik látogatójának.<sup>2</sup> A történelmi forrásokhoz való hűség azonban nem jelentette azt, hogy regényei száraz dokumentum-gyűjteményekké váltak. Az általa kialakított történelmi regény ugyanakkor a romantika heroizmusától is elfordult, és szakítva a szélesen hőmpölygő eseményeket bemutató történelmi tablókkal, a polgári történelmi regény törekvéseivel tart rokonságot.

Messzire vezetne bennünket — és eltérnénk eredeti szándékunktól —, ha részletesen szólnánk az 1848-as forradalmak után megváltozott polgári történelemszemlélet nyomán kialakuló új típusú történelmi regény problémáiról, amely Gottfried Keller és elsősorban C. F. Meyer és követői műveiben mutatta a polgárság társadalmi harcainak megszilárdulását. A polgári fejlődés válságát tükrözte a történelmi regény új változata, amely — miután a polgárság lemondott a szociális küzdelmekről — a múltban már nem a nagy történelmi-társadalmi összetükközések ábrázolására vállalkozott, hanem az ábrázolt történelmi kor emberének lelki konfliktusait, az egyes ember sorsát igyekezett felfedni a történelmi események által teremtett helyzetben. Hevesi Sándor írta a *Magyar Szemlében* — éppen Gárdonyi *A láthatatlan ember* című regényével kapcsolatban —, hogy ez az újfajta elbeszélő irodalom a múltban is a lélektani feladatok minél realiztikusabb megoldását keresi, s hogy képviselői a történelmi regényt is finom lélek-tanulmánnyá alakították.<sup>3</sup>

Írói pályáján a magyar 48-as hagyományok tiszteletével és egyfajta liberális magatartással eszmélő Gárdonyi a magyar századforduló viszonyai között élte át a polgári eszmények és azok megvalósításának lehetősége közötti ellentmondásból fakadó szemléleti válságot, amely a kor művészeti, irodalmi és tudományos hatásaival nemcsak a társadalmi regény egy sajátos, pszichológiai elemzéseket felvonultató, analitikus változatát alakította ki művészetében, de meghatározta történelmi regényeinek jellegét is.

A történelmi regénynek ez a szubjektív, a lélektaniséget egyértelműen előtérbe állító és lényegében a modern ember szecessziós nyugtalanságát a múltba vetítő változata Gárdonyi életművében elsősorban *A láthatatlan emberben* és az *Isten rabjaiban* figyelhető meg, de előzményei már az *Egri csillagok* főhősének, Bornemissza Gergelynek sorsában jelentkeztek.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> FUTÓ Jenő: G. G. két török — magyar tárgyú művének forrása. It 1928. 143—145. — NAGY Sándor: G. G. történelmi regényeiről. Gárdonyi Emlékkönyv. Eger 1963. 75—104.

<sup>2</sup> TORDAY Ányos: A láthatatlan emberrel. A Gárdonyi Társaság első Évkönyve. Eger 1924.

<sup>3</sup> Dr. HEVESI Sándor: Regény Attiláról. Magyar Szemle. 1902. 10. sz.

<sup>4</sup> A történelmi regény fejlődéséről és a Gárdonyi-életmű eszmei és műfaji problémáiról lásd: LUKÁCS György: A történelmi regény. Hungária, Bp. é. n. — GERGELY Gergely: Gondolatok G. egy regénytípusának vizsgálatához. ItK 1963. 691—700. — MEZEI József: G. pszichologizmus. ItK 1964. 449—456. — E. NAGY. Sándor: A korszerű Gárdonyi-kép problémái. ItK 1967. 140—150.

A történelmi regény e sajátos — főleg *A láthatatlan emberben* (1902) és az *Isten rabjaiban* (1908) megvalósuló — változatában Gárdonyi lemondott a történelmi kor erőteljes ábrázolásáról, s bár hangsúlyozta a történelmi hűséget, valójában személyiségének problémáira kereste a választ. A műtről szóló regényekbe is a jelen válsághangulatát érezte bele, a személyiség szabadságát jelentő szeretet-elv ezekben a művekben is a dezillúzióból fakadó menekülést jelentette számára. Ily módon a történelem és a történelmi forrásokból kilépő alakok halványabbak lettek, egy-egy lélektani tézis illusztrációjává finomodtak.

Gárdonyi történelmi regényeinek forrásairól szólva az író minden méltatója leírta már, hogy az *Isten rabjai* megírásához a Margit-legenda volt a legfontosabb támpont. Valóban így van ez, de még senki nem kísérelte meg, hogy felfedje azokat az egyezéseket és eltéréseket, amelyek Gárdonyi regényét a magyar királylány legendájához kapcsolják. E párhuzamok vizsgálatára vállalkozik ez a rövid közlemény, amelyben a Margit-legenda Gárdonyi által jegyzetelt kiadását egri házának könyvtárából használjuk fel.<sup>5</sup>

A Margit-legenda és az *Isten rabjai* kapcsolatáról már a regény megírásának története sokat elárul. Gárdonyi József közlése szerint<sup>6</sup> az író először a kilencvenes évek közepén olvasta a legendát, majd tíz évvel később, 1906 nyarán került ismét kezébe. A Nyulak-szigeti kolostort először a „vallási örültek házának” tekintette, Margitot pedig a vallásos örültség „legsajnálhatóbb áldozatának”. Később kétségbe vonta önsanyargató penitenciáit, és a legenda leírásából a „megtisztult” Margit alakját akarta megmintázni: „Nem sokkal szebb volna-e, ha valaki úgy írná meg Szent Margit életét, hogy azokat a vonásokat emelné ki belőle, amelyek szépek? Hiszen a legenda tele van a lelki nemesség és szívbéli jószág vonásaival is . . . Aztán ismét elolvastam a Margit-legendát. S mily más szemmel! Ami részek az első olvasásban megdöbbenetek, úgy elmentem mellettök, mint virágos udvaron a trágyadomb mellett.”

Sajátságos felfogás az, amely a regény végső megformálásában egy ellentmondás megoldására kényszerítette az író: ragaszkodott a legenda leírásaihoz, de Margit alakját kívülről, megtisztult szépségében akarta ábrázolni. Gárdonyi leleményesen oldja meg feladatát azzal, hogy a regény tulajdonképpeni főalakjaul Jancsi frátert teszi, aki közvetlenül képviseli az író szemléletét. Boldogság utáni vágya és boldogtalan magánya, Margit életét kísérő rajongása, az élet és halál titkait didaktikus meditációval kereső nyugtalansága Gárdonyi legbensőbb énjét fejezik ki.

Jancsi alakja biztosítja azt a *szubjektivitást*, amellyel Gárdonyi akár bírálhatja is a kolostori életformát és Margit szenvedéseit, bár ugyanakkor *objektív* is tud lenni a hiteles forrás felhasználásával. Jancsi mindig másoktól hall Margit cselekedeteiről (leginkább a csodákról!), amelyeknek leírásakor az író hűségesen követi a Ráskay Lea által másolt legenda szövegét.

Ily módon a regénynek két „cselekmény-köre” van: az apáca kolostor belső élete és Margit cselekedetei, valamint Jancsi fráter sorsa. Ezeket motiválják a történelmi események, amelyek a két főalak „lelki útját” hivatottak hitelesíteni a középkori Magyarország viszonyai között. Mindez nem bontja meg a regény kompozícióját és hangulati egységét, hiszen Jancsi élete is egyházi keretek között folyik, a történelmi eseményeket pedig sűrítve, a szereplők életének egy-egy fordulóján sorozatja fel az író, mert másodlagosak számára, csak a szereplők lelki életére gyakorolt hatásuk lényeges.

Érdekes, hogy a regényalkotás szabályaival nem akart különben törődni, mert számára elsősorban Margit eszményi lelki szépsége volt a fontos. Répássy Jánoshoz, egykori egri tanárához intézett levelében így vallott arról: „Jót akartam alkotni és nemest: nem tudom, hogyan sikerült? Most még a fejemben zajlik minden gondolat, amelyből az efféle alkotás alakul. Benne érzem azt is, amit az olvasó nem érezhet ki belőle. Azt szeretném tudni: hogyan hat? Úgy-e mint a Jókai-regények, hogy az olvasó csupán ködfátyolképet vél a szeme előtt elvonulni, vagy pedig beleérinti-e magát az olvasó abba a korbá, amelyről a könyvem beszél. A regényszabályoknak ez a könyv nem felel meg. Nem is akartam, hogy megfeleljen. Ha érdekes és föl-emelő, elégedett vagyok. A célom az volt, hogy egy elfeledett nemes-szép alakot kitisztogassak a sokszázados porból, s belé helyezem újra a nemzet emlékezetébe. Ilyen törekvésben a szabályok mellékes rendűek.”<sup>7</sup>

Az eddigiekből érthető, hogy a regény végső eszmeisége szempontjából az eredeti regényforrás, a Margit-legenda felhasználásának elsőrendű jelentősége van. Az is következik Gárdonyi említett komponáló törekvéséből, hogy a regény cselekményszálait követve, egyrészt a kolostor belső világát és Margit cselekedeteit, másrészt Jancsi fráter életét kell figyelni, ha meg akarjuk érteni az író szándékait. A legenda felhasználását két szempontból kísérhetjük figyelemmel:

<sup>5</sup> Szent Margit élete. Nyelveléktár VIII. kötet. Régi magyar codexek. Bp. 1879. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. Közzétési VOLF György.

<sup>6</sup> GÁRDONYI József: Az élő Gárdonyi. Bp. 1934. II. 146—148.

<sup>7</sup> Gárdonyi Géza ismeretlen levelei néhai Répássy János volt irodalmi professzorához. (Közlő TÓTH Kálmán) Budapesti Hírlap 1926. 36. sz.

egyrészt a konkrét eseményeket azonosíthatjuk, amelyek Gárdonyi *objektív* hűségét igazolják, másrészt a legenda és a regény *elvont* párhuzamait, amelyek az író Jancsi fráter szemléletében megvalósuló *szubjektív* világról árulnak el az egész életmű szempontjából sem elhanyagolható tanulságokat.

Gárdonyi háromféle ceruzát használt jelöléséhez, de a piros, a kék és grafitceruza színei különösebb összefüggéseket nem mutatnak. Feltehetően több alkalommal is elolvasta a legendát — ahogyan erre hivatkozik a Gárdonyi József által közölt naplórészletekben —, és más-más olvasáskor használt különböző színű jelöléseket. A következetesség csupán a lapszéli jegyzetknél fedezhető fel. A Nyelvelméltárban közölt legenda szövege mellett grafitceruzával tett megjegyzések vagy az előforduló szavak és fogalmak magyarázatára vonatkoznak (pl. ... agya vala egy geken egy hituan lasnok es egy kys vankos nemykoron kedeg egy geken chak ... „lasnok = pokróc”; ... kevde az vas ablachra ... „latin szerint: kerek ablakra”; stb.), vagy a szigeti kolostor helyrajzát érintik, és a tájékozódást szolgálják (pl. ... mykoron vagyon zernyeb jdey nagy hydedseg nag saar nagy essev es nagy ho gyakorta ez zent zvz evenn maga vizez mereht ... ez az vtan megevmaga altal horgya vala az vduaron az betegevk hazaban ... „Tehát a kórházhoz nem volt kövezet”; ... es mykoron menne az cohnyarol az nagy hoban az beteg hazban ... „tehát a betegház a nagy udvaron külön állt”; ... Esmeg az zentseges zvznek zayabol soha senky mynd ev tellyes eleyben nem hallott valamy zernyv bezedet auagy caromlast ... „tehát ilyen is szokott történni”; ... es le teuek az kar alat yol lehet altalyaban nem neuезy meg az legenda helyet ... „Ebből látszik, hogy ez csak másolat”). A kizárólag grafitceruzával írt lapszéli jegyzetek közül azonban legérdekesebbek azok, amelyek a legenda szűkszavúán tömör leírásából már a regény helyzeteinek kibontását ígérik.

Margit házassága körüli vitákról az életrajz is beszámol. A királylány és Béla király ellentéte mellé Gárdonyi megjegyzi: „Heves jelenet is lehetett. A király haragosan parancsolt.”<sup>8</sup> Margit a zaklatásokra Gárdonyi szerint is a XII. század közepe táján élt vallon penitens tétével fenyegetőzik, amit a premontrieiek szigeti monostorából hallhatott: „... fogta a kést: — Ha még egyszer idejöttök, levágom az orromat.”<sup>9</sup> Béla király diplomáciai és dinasztikus érdekből erőltette a cseh királlyal kötendő házasságot, de hogy Margit — a beginizmus vallásosságából eredő szűzesség-kultusznak megfelelően a krisztusi jegyességre hivatkozva — ezt megtagadta, a királyi család egy időre elhidegült a kolostortól. Gárdonyi lapszéli jegyzete szerint: „Ettől ijedtek meg az apácák. Ezért biztatták, hogy menjen más klostomba. S hogy a királyi család meghidegült iránta, ők is.”<sup>10</sup>

A grafitceruzával végzett lapszéli bejegyzések kivétel nélkül bekerülnek a regénybe Margit fokozódó penitenciatartó életének jellemzésére. Amikor áldozatos tetteinek híre országszerte elterjedt, többen felkeresték a szigeti kolostort segítségért. Gárdonyi jegyzete a Nyelvelméltár szövege mellett: „Egy asszony elmegy és könyörög az uráért, ki fogoly.” A megjegyzés a középkori Magyarország viszonyait felvilágított helyzeté szélesedik a regényben.<sup>11</sup> Margit hagiográfiája beszámol arról, hogy a világ gazságaiért és durvaságaiért magát egyre jobban hanyargató királylány másokkal is ostoroztatja testét. Egyik apácátársa, Benedikta a kifáradásig veri Margitot. Gárdonyi lapszéli jegyzete — „Nem bírom tovább — lihegte B.” — a regény jellemző epizódjává válik.<sup>12</sup> Az eredeti forráshoz való ragaszkodásra emléltünk még meg egy jellemző példát. Margit „befeketéséről” a legenda szűkszavúán ennyit mond: „pinkest harmad napyan.” Az ünnepélyes fogadalomtétel idejét Gárdonyi napra kiszámítja, s már a Nyelvelméltárban feljegyzi magának: „máj. 30. 1262.” A regényben ezt olvashatjuk: „Május 28-ra jutott abban az évben pünkösöd, tehát a harmadik napja május 30-ra.”<sup>13</sup>

A grafitceruzával történt lapszéli jegyzetek következetessége — tehát az, hogy ezek a bejegyzések három célra szolgáltak, egyrészt egyes kifejezések és fogalmak megnevezésére, másrészt a kolostor helyrajzát és az írói tájékozódást érintették, harmadszor pedig a regénybeli szituációk csiráját alkották — nem figyelhető meg a szövegközi színes (piros és kék) alá- és melléírások rendszerében. Gárdonyi egyaránt használta mindkét szint olyan jellemző epizódok, események és nevek megjelölésére, amelyek a regény cselekményének alapszövetét alkotják. Az író beépítette könyvébe a legenda adatait, még az általa kifogásolt nyers leírásokat sem kerülte el. Igaz, ezek a leírások inkább a naiv rácsodálkozás és szörnnyülködés szintjén maradnak, és nem adnak súlyos, középkori atmoszférát. Ezenkívül némi mechanikus adatszűrés érződik az egymást követő események leírásában. Ezt az egyhangúságot a történelmi események (Béla háború, ellentéte fiával stb.) tömör összefoglalása szakítja meg, amelyek a

<sup>8</sup> Gárdonyi Géza: Isten rabjai. Bp. 1964. 242.

<sup>9</sup> I. m. 244. — (Lásd még: MEZEY László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp. 1955. 77.)

<sup>10</sup> I. m. 254—257.

<sup>11</sup> I. m. 236—237.

<sup>12</sup> I. m. 269—270.

<sup>13</sup> I. m. 257.

történelmi forrásokból kerültek be a könyvbe. Az is észrevehető, hogy Gárdonyi tudatosan törekszik a kolostor belső életét és Margit mélyülő penitens magatartását a történelmi események függvényeként ábrázolni. A XIII. századi események — a két király közötti villongások, a világi és egyházi urak zűllése, a szegénység és általában a nép sorsa stb. — a legenda szerint is megutáltatták Margittal a világiak gonoszságát, a „krisztustalan keresztényeket”. Gárdonyi regényalakja így panaszodik Marcellusznak: „— Ha nemcsak a templomban volnának keresztények, hanem a templomon kívül is, bizony békeességben élnénk.”<sup>14</sup> A regény végén Jancsi fráter látomásában szintén a világ gonoszsága miatt a szenvedést, öngyöttrést, a penitencia-tartó gyakorlatot fokozó Margit jelenik meg.

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy az író ellenőrzés nélkül elfogadja a Margit-legenda Ráskay Lea által másolt szövegének valamennyi adatát. A regényforrás tudatos, kritikai szellemű felhasználását bizonyítja, hogy Gárdonyi nem követte az életrajz tévedését Margit halálának időpontjában. A legenda 1271 „február huanak tyzen etvevd napyan” jelöli meg az elhalálozás idejét, de Gárdonyi szerint „az az est Szent Piroska estéje volt”. Ez pedig a naptár szerint, valóban hitelesen, január 18-ra esik.

A regény eddig bemutatott objektív hitelessége azonban csak egyik oldala az *Isten rabjai* művészi teljesítményének. A regény másik, „szubjektív szférája” Jancsi fráter világképében alakul ki. Alakját szintén a Margit-legendából emelte az író a regénybe: „Vala egy frater predicator zerzetbely es az vala parazt frater neky vala neue janos ev vala hyvsseg es aytatos frater.” A Gárdonyi által megjelölt részletben Margit másokhoz hasonlóan imádságával őt is meggyógyította negyednapos hidegleléséből.<sup>15</sup>

Jancsi gyermekkorából férfikorba ivelő és Margit életét kísérő rajongása, boldogtalan szerelme, lelki nyugtalansága, elbizonytalanodó kétkedése, értelem- és eszménykereső tanácstalansága az író lelkéből fakadtak. Lényegében a századforduló és a századelő — 1906–1908 körül — Gárdonyijának eszménykereséséről van itt szó, amely a kor legkiválóbbjainak, köztük Adynak és Móricznak világképi harmóniát kereső tájékozódásával mutat hasonlóságot.

Említettük már, hogy Gárdonyi mennyire ragaszkodott a legenda eseményeihez és az előforduló nevekhez. Margit vallásosságának bemutatásakor ugyanezt a hűséget tapasztaljuk. Az *Isten rabjai* objektív Margit-portréja a legenda Margitjához hasonul, s ez a portré Jancsi fráter lelkében idealizálódik egy különleges eszménnyé.

Gárdonyi feltehetően ismerte a Margit-életrajzokat (így a Garinus-féle legendát és a nápolyi legendát is!), tudott arról, hogy a domonkos rend követelményei milyen változásokat eredményeztek később a Marcellus-féle latin nyelvű legendához vagy az 1300 és 1320 között keletkezett eredeti magyar nyelvű fordításhoz képest. Regényében azonban nyoma sincs a későbbi életrajzokban minduntalan felbukkanó levitációnak és stigmatizációnak. Margit a begina közösségből kolostorra lett veszprémi rendházból érkezik a Duna szigetére, és természetes szemléletként hozza magával a laikus (és eretnek) előzményekig visszavezethető begina közösség vallásos hagyományait. Gárdonyi többször is talál alkalmat arra, hogy a szigeti kolostor belső életének leírásakor az apácák emlékezetében megjelenjen a keresztfa és a krisztusi szenvedés iránt rajongó Margit, aki a „Humanitas Christi” középkor végi elvének megfelelően az emberi szenvedéseket átélő Krisztusnak akar élni. Szembeszegül minden világi akarattal, és az egyházon belül maradó beginizmus szellemének megfelelően önsanyargató, aszkéta életre törekszik.

Az *Isten rabjaiban* különösen fontosnak tűnik a penitens-mozgalom aszkéziséből fakadó szüzesség-kultusznak és az önként vállalt szegénységnek a kidomborítása. Gárdonyi regényhőse makacsul ragaszkodik elhatározásaihoz, és még királyi szüleivel, az apácátársakkal, gyóntatójával is szembekerülve, a végső beszentelés jogi lehetőségeit használja fel a házasság elkerülésére. A legenda nyomán haladva az író különösen sokat foglalkozik az önkéntes szegénységgel, amit nemcsak Margit ruházatának és munkájának leírásával, valamint az egyszerű jótékonykodással éreztet (György fráter osztja szét a szegények között adományait), de a királylányból egyszerű, sőt piszkos munkát végző apácává szelídült Margit mellé — éles kontrasztként — a gógós ispán-lányok rátartóságát állítja.

A penitencia-tartó aszkézis mindvégig *emberi eszmény* marad, és nem misztifikálódik a kései domonkos hagiográfiák jegyeivel, így a fényjelenségekkel, a stigmákkal és a lebegéssel. Amikor Margit apácátársai között elterjed a szóbeszéd a királylány feje felett kigyulladó lángokról, Gárdonyi lakonikus rövid mondattal intézi el ezt a „csodát”: . . . „Egyik arról is tudott, hogy éjjel, mikor Margit imádkozik, fény van a fején. Ezt nem hitték el . . .”<sup>16</sup> A csodákat mindvégig igyekszik „emberiesíteni”. Az életrajzban olvashatunk arról, hogy Margit testéből „édességes illat” szállt ki, s még két-három hónap múlva is „illat jön vala fel az szent Margit asszony

<sup>14</sup> I. m. 239.

<sup>15</sup> I. m. 345–346.

<sup>16</sup> I. m. 343.

koporsójából, mintha nagy sok rózsák voltak volna ott". A regényben Jancsi fráter rózsaoaljjal behintett liliomjai illatoznak Margit ravatalán.

Gárdonyi tehát a királylány „eszményi vallásosságának” emberi vonásait rajzolta fel. Margit emberi különbségét, lelki szépségét igyekezett bemutatni, és erre nagyon alkalmasak voltak a „religiositas beginnerum” következetesen érvényesített motívumai. Így vált a regénybeli Margit korának jellemző — bár a legenda nyersebb létszerűségével szemben halványabb — egyéniségévé. Alakja mögött trónviszályok, békétlenségek és mértéktelen züllöttség bukkannak fel, amiket a sürített felvázolt történelmi és társadalmi változások jeleznek. Ez a Margit válik Jancsi fráter elvont eszményképévé, aki az eszménykereső író szemével a huszadik századból néz vissza az emberiesített istenhit, a „Humanitas Christi” szent életű rajongójára.

Az író a legenda szűkszavú adatát felhasználva kisgyermek korától kíséri végig regénye főalakjának életét. Jancsi eszmélő világában Margit jelenti a szépséget, a szeretet egyedüli menedékét. Később férfias érzelmei rajongó szerelemmel veszik körül eszményképét, az emberi érzések természetes áramában fogant vágyódással emlékezik rá. Sajátságos érzés ez, mert benne a finoman átszűrt testi vágyak erotikája keveredik a tiszteletet parancsoló vallásosság misztikus hangulataival. Gárdonyi legszemélyesebb énje — magánéleti boldogtalansága — ugyanúgy benne kavargó ebben a vágyódó érzésben, mint a világképi harmóniát kiharcoló türelmetlen keresése.

Jancsi fráter előtt két út nyílik meg a szemléleti egyensúly kiküzdésére: Margit rajongó vallásossága az istenhit nyugalmát igéri, a szeretet elhagyó, majd a rendhözba visszatérő Ábris fráter példája pedig a társadalom bizonytalanságát villantja fel előtte, és a nyugtalanságot ülteti el benne. Margit emberiesített vallásossága a szereteten alapuló humanista isteneszmény ideálját bontakoztatja ki előtte, Ábris sorsa, Bajcsy mértéktelen testisége, a háborúk és ellenségeskedések pedig a való világtól riasztják el. E kettősségben telve van bizonytalansággal, kétkedéssel, s nemcsak Rudolf fráterrel elmélkedik az emberi élet végességéről és a világ egyetemes összefüggéseiről, de a gyászszertartás egyházi szövegéből is az örökké megújuló emberi kétkedéseket hallja ki: „Atequam nascerer novisti me . . . (Mielőtt születtem volna, ismertél engemet).”

A ravatalra helyezett hófehér liliomok nem feledtetik az íróval azonosult Jancsi fráter kétségeit. A kérdések égetik az író lelkét, Jancsi fráter ugyanúgy önmagához menekül, mint az őt teremtő művész: „A szívet azért rejtette el az Isten, hogy senki se lássa.” A regénybeli hősök életének végső tanulsága mutatja legjobban azt az ellentmondást, amit Gárdonyi a regény kettős cselekmény-körére épített szerkezettel oldott fel magának. A Margit-legendához ragaszkodó „történeti hűség” ily módon Jancsi fráter lelkében szubjektíválódott, s a regény Margit-portréja megszépült, a legenda nyers létszerűsége mellett az *Isten rabjai* szecessziósan kifinomult világot alkotott, gondolatiságában pedig egy erkölcsi tézis megfogalmazása lett. A történelem élethűen epikus bemutatásának elkerülése szándékos is volt az író részéről, s bár a regény így kétségtelenül erőteljesebb — a nyers, durva középkor élethűsége szempontjából — a Margit-legendához képest, éppen ezáltal vált alkalmassá egy modern életérzés — a valóságos világ ellentmondásai elől a személyiség szabadságának tartott szeretethez való menekülés — kifejezésére. Ez azzal a szerencsével is együtt járt, hogy Gárdonyi elkerülte kora hivatalos történelemszemléletének káros hatását.

Jancsi fráternek a külső világ ugyanúgy felkínálja a boldogulást, mint a kolostori életben a magába fojtott rajongás. A Margit által jelképezett emberiesített isten-eszmény mellett a külső világ elvezethetné a külső világ törvényeinek felismeréséhez (a lehetőség fel is ötlük előtte többször), de mint ahogyan ő sem választja ezt az utat, Gárdonyi is visszarad attól, hogy „kint a világban” találja meg kérdéseire a választ. S ezzel elérkeztünk az *Isten rabjai* legfontosabb problémájához.

Gárdonyi előtt — mint kortársai előtt is — két lehetőség kínálkozott arra, hogy a századforduló körül, csalódva eszményeiben — az időnként harcos radikalizmusba átcsapó és a 48-aságot átmentő polgári liberalizmusban, a belénevelt teologikus világkép összeomlása után kialakult szkeptikus materializmusban, az elsekélyesedő pozitívizmusban és ennek nyomán felburjánzó divatos irracionalista filozófiákban — újra önmagára találjon. Az egyik út a századforduló körül divatosá vált isten-keresés szubjektív változatát kínálta, a másikon pedig a forradalmak felé haladó „külső világ” társadalmi valóságához találhatott volna el. Ez utóbbihoz a századforduló éve után körülményei sem adták meg a lehetőséget, ezért választotta a szubjektív eszménykeresést, amely végső eltévedéshez is elvezethette volna. Éppen az *Isten rabjai* tanúsítja, hogy elkerülte ennek az útnak buktatóit, s kereső nyugtalansága a Margit sorsából életáruló emberiesített isten-eszmény egyenlőségét óhajtó szeretet-elvét vezette el.

Talán külön tanulmányt igényelne — olvasmányaiból és feljegyzéseiből kikövetkeztetve — annak a filozófiai-történelmi-tudományos útkeresésnek bemutatása, amelynek során megbirkózott az elmúlt évszázad összeomló eszményeinek és az új század még kialakuló gondolatainak összeütközéséből fakadó ellentmondásokkal. Az bizonyos, hogy az irányító eszmények

nélkül maradt embernek szüksége volt fogódzóra, ahogyan Gárdonyi írta Kürthy Emilhez 1915. szeptember 2-án intézett levelében: az imádságról „az *Isten rabjai* regényemben írtam. Éppen azt írtam meg, amit kérdezel: hogy ugyanis az Istennek unalmas lehet az a sok miatyánk, nem kell neki. Amire Szt. Margit azt feleli: — De *nekem kell*. Az imádság Isten kezének megcsókolása lelkünkkel. Nem a *szavak* az imádság, hanem az érzés, melynek a szavak csak tokjai. A tok fa, az érzés a gyémánt benne<sup>17</sup>.”

Igy alakított ki magának dogmáktól mentes menedéket jelentő nyugalmat a változó korban elbizonytalanodott ember. Ez a nyugalom persze menekülés a valóságos világ elől, megszipített illúzió, amely lecsendesítette ugyan a lélek háborgását, de az író által annyira óhajtott racionális magyarázatot nem adhatta meg. A Margit-legendából írott regény, az *Isten rabjai* viszont így ad magyarázatot a Gárdonyi-életmű belső világára.

E. Nagy Sándor

### Arany János Népdalának „forrásai”

Arany János az ötvenes években érintette először a szerb tematikát, de figyelme ez irányban az *Őszikék*-korszakban elmélyült. Bár a közvélemény az 1877-es orosz—szerb, török háborúban utóbbiak oldalán állt — Arany teljes szimpátiáját sugározza a „rácok”-ra, talán azért is, mert körükből költőbarátot választott Joan Joanovics Zmáj személyében.<sup>1</sup>

Arany János 1877. augusztus 23-án<sup>2</sup> írta ráckevei ihletésű *Népdalát* anélkül, hogy egyáltalán járt volna e nevezetes Csepel-szigeti kisvárosban. A vers népdalformában írt ballada — mely a szerb Jovan történetét mondja el, aki elmenekül, miután megölte „éles késsel” hűtlen asszonyát. Hogyan írhatta a költeményt távolból Arany, helyismeret nélkül, Ő, aki oly sok gondot fordított az epikai hitelre? A jogos kérdésre a következő választ adhatjuk az adatok birtokában.

Köztudott, hogy a szembajával küszködő költő 1877 nyarán mégsem Karlsbadba, hanem a Margit-szigetre költözött, ahol Száll Piroška, Arany János unokája teljesített körülötte szolgálatot.<sup>3</sup> Nehezen olvasott — mégis csónakot, dereglyét rajzolt —, figyelte a Duna mozgalmas életét.<sup>4</sup> A ráckevei búcsú augusztus 23-án van napjainkban is, nemcsak a XIX. században. Akkor a Duna volt az egyetlen országút, melyen a szentendrei szerbek Ráckevére indultak. Erős hagyományként élt ez a szokás — hiszen a búcsújárás rokoni látogatás, lánynező volt egyúttal. A Szentendréről induló és Ráckevére érkező hajó augusztus 27-én vagy 28-án érintette a Margitszigetet, ahol Arany messziről látta táncukat, a kólót, hallotta éneküket.<sup>5</sup> Ez az időpont-találkozás legfontosabb láncszeme a *Népdal* keletkezésének, de nem az egyetlen. A ballada forrásvidékét kutatta Péterfy Jenő, értékes részgizagságot talált.<sup>6</sup> Nagy szolgálatot tett Holl Béla, aki megtalálta és elemezte e ballada ismeretlen variációjú kéziratát.<sup>7</sup>

Nem hanyagolhatjuk el a híryanagot sem. A *Fővárosi Lapok* augusztus 24-én regét közöl, melyben a csónakban ülő hegedűs a vörös kendős hercegnőnek piros virágot visz, de összetöri magát. A csónakos férfi, a zeneszó és a domináns piros szín a négy nappal később írt *Népdalnak* is alapanyaga.<sup>8</sup> Természetesen ez nem az egyetlen hatás — más gyilkossági hírek is forrásul szolgáltak, melyet a tambura dallamai, Zmáj levele, „felébredt” szerb szavak emléke verssé erősített.<sup>9</sup> A *Népdal* kevei tája akusztikai élményekből, a búcsúra igyekvő hajó látványából és a hírlapanyagból épült. Arany János a Margitszigetnél pillantja meg a gótikus kevei műemlék-templom Mária-ünnepére igyekvő szerb népi rekvizitumot — a kóló fáncaisait, ladikritmust, guzlicaszót, s a megfigyelt híreket, főtámadt emberi szenvedélyeket emeli a költészet megfellebbezhetetlen magasságába.

Losonci Miklós

<sup>17</sup> Kt 1953/143. Országos Széchenyi Könyvtár Színháztörténeli Osztálya. 1950. év. 7763. sz.

<sup>1</sup> POTH István: Joan Joanovics Zmáj levele Arany Jánoshoz. Világirodalmi Figyelő 1960. 443—444.

<sup>2</sup> Arany János összes költeményei. Bp. 1955. I. k. 506.

<sup>3</sup> Kortársak nagy írókról. Bp. 1954. 187.; Fővárosi Lapok 1877. 152. szám; GYÖNGYÖSY László: Arany János élete és munkái. Bp. 1901. 379. GROSZ Emil: Arany János szembaja. BpSzte 1900. 437.

<sup>4</sup> A nagyszalontai Arany János Múzeumban láttam a költő rajzát a Margitszigetről, melyen számtalan hajó és csónak látható.

<sup>5</sup> Szentendrén, Ráckevén egyaránt élnék Paulóvicsek, melynek alapja házasság. (Paulovics Terézia közlése.)

<sup>6</sup> PÉTERFY Jenő: Arany János Őszikéi. BpSzte. 1888. 156.

<sup>7</sup> HOLL Béla: Arany János Népdalának ismeretlen kéziratáról. ItK 1967. 194—196.

<sup>8</sup> „Rege a Kőntgsee mellől.” Fővárosi Lapok 1877. aug. 24. 927.

<sup>9</sup> Dob-utcai gyilkosság. Fővárosi Lapok 1877. aug. 9.; Jukovics Gyula rejtélyes halála. Fővárosi Lapok 1877. aug. 14.